

ТЕКСТЪТ В НАУЧНОТО ОБЩУВАНЕ

- Ще се запознаете със същността и езиковите особености на научния текст и с използването му при научно общуване.
- Ще разберете какво означават понятията „теза“, „аргумент“ и „термини“.
- Ще се научите да търсите, подбирате и разбирате информацията в научните текстове.

НАУЧНА СФЕРА НА ОБЩУВАНЕ И НАУЧЕН ТЕКСТ

В часовете по география и икономика, по човекът и природата, по математика и изобщо в училище вие се запознавате с факти и понятия от различни области на човешкото знание. В такива ситуации общуването се извършва с помощта на научни текстове.

В научните текстове се предава **точна, еднозначна и непротиворечива информация** за света и човека, анализират се резултати от изследвания, представят се причинно-следствени отношения.

За постигането на тези цели се предпочитат еднозначни думи, наречени *термини*. Чрез тях се назовават определени научни понятия. Например, когато слушате прогнозата за времето, често чувате термините *атмосферно налягане, температура, циклон* и др. Сред предпочитаните в научния текст езикови средства са сегашното време на глаголите, сложните изречения, честото използване на разсъждения. Текстове, които имат такива особености, са средство за **научно общуване**, а сферата, в която се използват, се нарича **сфера на научно общуване**.

Представяните в научните текстове факти и понятия съществуват извън човека (тоест те са обективни). За да се предаде тази обективност на информацията, обикновено авторът поставя ударение върху самата информация, а не върху отношението си към нея, като не говори от свое име, а използва трето лице на местоименията и глаголните форми (*определя се* вм. *определям/определяме*).

В много случаи научните текстове са предназначени за неспециалисти, за да се популяризира научно познание, да стане то достъпно за широк кръг читатели (възприемащи). Такива текстове се наричат *научнопопулярни*.

ТЕКСТОВЕ, ИЗПОЛЗВАНИ В СФЕРАТА НА НАУЧНОТО ОБЩУВАНЕ

В научното общуване се използват определени видове текст. В учебниците има урочни статии. **Урочната статия** представя обучаваща информация, достъпно изложена, помагаща на ученика да подреди, да систематизира своите знания по разглеждания проблем. Специалистите в дадена научна област пишат **научни статии**. Там се изяснява оригинално познание, постигнато по собствен път от учения, автор на статията, за да стигне информацията до други специалисти от същата област. Устна разновидност на научния текст е **научният доклад**. В училище често пъти изготвяте текстове по конкретни въпроси от различни учебни предмети. Като устен текст, докладът предполага спазване на изисквания за пряко общуване: ясно, точно произнасяне на термините, назоваване на смислови връзки между отделните части, точност на информацията, а не общи фрази. Близко по същност на доклада е изказването – **отговор на научен въпрос**. Той може не само да е устен, но и писмен.

При построяването на текст, с който отговаряме на научен въпрос:

А. Формулираме нашия пряк отговор чрез твърдение. Тъй като при отговарянето изясняваме причинно-следствени отношения, използваме текст разсъждение. Сред разсъжденията има едно основно твърдение, наречено **теза** (виж първия абзац на текста от задача 1).

Б. Тезата се доказва с помощта на твърдения, подчинени на темата и на позицията, защитавана от отговарящия. Прието е да се наричат **аргументи** (виж абзаците за видовете биологични науки в същия текст).

В. Накрая има **обобщение**, в което накратко се правят изводи от разсъжденията (виж последния абзац в текста).

- 1 Прочетете текста. Кои особености го правят уместен за сферата на научното общуване? За да си помогнете при отговора, използвайте въпросите след текста.

Животът на Земята е едно от най-чудните явления в природата. Науката биология изучава растенията, животните и човека. Тя е наука за живота. Много и разнообразни са организмите, които населяват нашата

планета. Много са и биологичните науки, които изучават организмите.

Общата биология проучва как е възникнал животът на Земята. Как в продължение на милиони години първите просто устроени живи организми са се изменили и усъвършенствали, за да се стигне до днешните растения и животни, до появата и на човека.

Анатомията и физиологията на човека изучава строежа на човешкия организъм и процесите, които се извършват в него. Тези знания са основа на медицината.

Зоологията изследва разнообразието в животинския свят, строежа на отделните организми и процесите, които протичат в тях. Тези знания са основа на животновъдството.

Ботаниката изучава разнообразието на растенията, строежа им и процесите, които се извършват в тях. Ботаниката е основа на растениевъдството.

Знанията по биология дават възможност по-пълно да опознаваме живите организми, да се грижим по-добре за селскостопанските растения и животни, да опазваме живата природа, за да можем по-пълно да използваме нейните богатства.

От учебник по човекът и природата

- Коя е темата на текста? Защо има шест абзаца? Как те са свързани помежду си?
- Открийте изречението, с което започва всеки абзац, и коментирайте как е построен той.
- Определете предназначението на текста – да осведомява, да убеждава, да въздейства.
- Опишете речева ситуация, за която текстът е уместен.

2 Препишете от учебника по география и икономика откъс, в който се изяснява географско понятие. Кои особености на научния текст откривате в откъса? Защо?

- Как е построен текстът? Как са свързани изреченията?
- Кои термини са използвани? Какъв е резултатът от използването им?

3 Прочетете текста, откъс от „Страховитото в науката“. Каква е целта му? За кого е предназначен? Научна ли е информацията, която се представя?

Урок № 3 е изследователско пътешествие в Зоната на сънищата

Добре дошъл в един невероятен свят, където времето и пространството губят смисъла си и където всичко е възможно.

Сънищата се пораждат от сигнали, изстреляни към мозъка от нервите. В будно състояние тази област регистрира досадните звуци – точно затова не забелязваш уличното движение и постоянното дуднене на учителя.

Повечето сънища продължават от 6 до 10 минути, но рекордът за най-дълъг сън е 150 минути! По време на двадесетте години от живота си, които прекарваш в сън, можеш да изсънуваш около 300 000 сънища!

Всяка нощ ти предприемаш няколко пътешествия до Зоната на сънищата.

Една добра и една лоша сънна новина. Добрата: щастливите сънища са три пъти по-често явление от тъжните. Лошата: с приближаването на сутринта кошмарите се увеличават. Ако четеш тази книга в леглото си, по-добре е да оставиш следващата глава за сутринта – не искаш да сънуваш страховити стенещи скелети, нали?

Ник Арнолд

4 Потърсете информация (от интернет, от учебник, от енциклопедия) по една от следните теми: „Египетските пирамиди“, „Животът на други планети“, „Велики научни открития“. Подгответе научен доклад. Кои изисквания към научното общуване е важно да спазвате?

Общуването и интернет:

5 Каква информация се предава по интернет? Как може да бъде проверена нейната достоверност? Обменят ли се научни текстове по Мрежата? Достоверна ли е информацията на тези научни текстове? Ако трябва да подредите по степен на достоверност следните източници на информация: специализирана литература, учебник, вестник, списание, интернет, енциклопедия, как ще ги разположите?

ИЗВЛИЧАНЕ И ОБРАБОТВАНЕ НА ИНФОРМАЦИЯ ОТ УРОЧНА СТАТИЯ

- Ще се научите как да извличате информация от урочна статия, как да я подбирате и използвате.
- Ще се запознаете с начините, по които може да се предаде накратко съдържанието на прочетен или чут научен текст.
- Ще обогатите уменията си да учите активно.

Урочната статия е вид научен текст, част от учебник, урок. Тя помага на ученика да усвои знанията, да се ориентира в информацията, да направи справка, да си създаде начин на учене. За всичко това служат и рубриците¹ в учебника.

Прочетете какви рубрики има в учебник по български език за 6. клас.

Важно!

Ориентира ученика на какво да обърне най-голямо внимание при работа с учебника.

Да запомним

Насочва към това, което непременно трябва да бъде разбрано и да се познава, за да бъде използвано и по-нататък при работата по български език.

Да си припомним

Подканва ученика да се върне към изученото, за да го свърже по-добре с новото.

Помощ е на разположение, когато задачите за упражнение затрудняват ученика, той не разбира дадено правило, не знае как да постъпи. Целта на тази рубрика е да подпомогне ученика да управлява своето учене.

Да проверим какво знаем и умеем

Осигурява нужната обратна информация за подготовката на ученика, за това какъв е неговият напредък, има ли неясноти или пропуски в неговите знания по български език.

Общуването и интернет

Улеснява ученика да се възползва от интернет, за да учи по-добре и по-удобно.

Има и знак за проект, с който учениците се стимулират за творческа работа в екип.

- 1 **Вие пишете домашна работа по български език, която изисква да определите дали даден текст е научен, има ли в него теза и доказателства. Искате да си припомните какво е теза, какво е аргумент. Коя рубрика ще ви помогне да изпълните задачата правилно?**
- 2 **Решавате трудна тестова задача по български език. Нуждаете се от помощ. Кои рубрики от учебника ще ви улеснят да се справите?**

ПО-ВАЖНИ НАЧИНИ ЗА ОБРАБОТВАНЕ НА ИНФОРМАЦИЯТА

Когато се подготвяте за училище: пишете домашната си работа, изпълнявате задачи за самостоятелна работа, учите урока си не само по български език, но и по другите учебни предмети, вие **търсите, извличате, подбирате и използвате информация** от различни видове текст. Най-често **рубриците** в урочната статия ви помагат да намерите нужната информация. Но за да я извлечете и използвате, е важно да умеете да я обработите.

Сред по-важните начини за обработване на информация са:

- водене на записки;
- правене на план;
- кратко или сбито предаване на информацията (резюмиране на текста).

При **водене на записки** отбелязваме само ключовите думи и основни идеи от текста.

Когато **правим план**, записваме само подтемите в текста.

¹ *Рубрика* – от думата за „червен“ в латински – название за изписани с червено думи, изрази. Обикновено с червено се изписвали указания за реда и начина на четенето на текстовете, за провеждането на важни дейности и др.

Когато предаваме накратко *първостепенната* информация от гоген текст, ние му правим **резюме**. За да направим сполучливо резюме: съхраняваме ключовите думи и изрази, подтемите от текста, който резюмираме; свързваме смислово и езиково изреченията в текст, без да изразяваме нашата оценка за информацията; спазваме правописните и пунктуационните правила.

Преразказът и резюмето помагат да се възприема информация от гоген текст и да се предава нейното съдържание, без да се изразява лично отношение. С помощта на такива текстове се обогатяват читателската култура, уменията да се разбира и предава при общуване възприетото.

НАЧИНИ ЗА КРАТКО ПРЕДАВАНЕ НА СЪДЪРЖАНИЕТО (РЕЗЮМИРАНЕ)

Първи начин – като се използват ключовите думи от текста, чието съдържание предаваме.

Втори начин – чрез обобщено предаване на съдържанието със свои думи.

При резюмиране извършваме следното:

- а) Определяме темата на текста, който ще резюмираме, за да се придържаме към нея.
- б) Откриваме ключовите думи и изрази, за да ги запазим и в резюмето.
- в) Определяме смисловите части в текста, чрез които се разгръщат подтемите, и абзаците, в които са представени те.
- г) Съдържанието на всяка смислова част предаваме обобщено – с едно-две изречения. Използва се обикновено едно от изреченията в абзаца, което е *тематично* – назовава това, за което се говори в абзаца.
- д) Предаваме съдържанието най-често със свои думи.
- е) Правим проверка на написаното:
 - съхранява ли то приемливо информацията от изходния текст;
 - свързани ли са смислово и граматически изреченията в текста на резюмето;
 - спазени ли са правописните и пунктуационните правила.
- ж) Редактираме откритите слабости (пропусната подтема, липса на връзка между съседни изречения/абзаци, неуместно използвани езикови средства и др.) и грешките (правописни, пунктуационни, граматични).

3 Сравнете двата текста по ключови думи и подтеми, по дължина. Защо вторият текст е резюме на първия?

Текст А

Столицата на Бразилия – град с форма на самолет

Бразилия е един от малкото световни градове, който е планиран и изграден специално за да бъде столица. Благодарение на първоначалния замисъл столицата на Бразилия е построена по план от самото начало, от първата копка.

Бразилия е огромна по територия и население на страна. Със своята площ и почти 200 000 000 население се нарежда на пето място след Китай, Русия, САЩ и Канада. Един от големите проблеми на Бразилия – в миналото и в днешно време – е неравномерното разпределение на населението. Двата големи града Сао Пауло и Рио де Жанейро, както и няколко по-големи града, привличат като магнит десетки милиони бразилци. А между всички тези селища остава огромна почти ненаселена пустош.

В края на 18. век се появява идеята столицата на Бразилия да бъде някъде в средата на страната, при това да бъде построена от нулата. Като начинание това звучи абсурдно и невъзможно. И все пак през 1956 г. тогавашният президент Жуселино Кубичек решава да осъществи идеята и събира в екип двама талантиливи архитекти – Луисо Коста и Оскар Нимайер.

Те представят своя план за построяване на столицата на Бразилия. Първоначалната идея е градът да прилича на кръст. Впоследствие формата заприличва на самолет. На мястото на „пилотската кабина“ е спортното градче. „Тялото“ на самолета са държавните сгради и административните учреждения. „Крилата“ на самолета са жилищните квартали. И до днес при изникване на нови сгради при някое от „крилата“ се строи симетрично и от другата страна. В „опашката“ на самолета са разположени министерствата и културният център. За строителен материал са използвани главно бетон, стомана, алуминий, стъкло и пластмаси.

През 1960 г. град Бразилия е обявен за столица на Бразилия. Много държавни структури са преместени от Рио де Жанейро (тогавашната столица). През 1987 г. ЮНЕСКО обявява столицата на Бразилия за паметник на световното културно наследство.

От интернет

Текст Б

Столицата на Бразилия – град с форма на самолет

Най-голямата държава в Южна Америка, Бразилия, има най-младата столица на континента. Названието ѝ е Бразилия, също като на държавата. Градът е планиран и изграден специално за да бъде столица.

Градоустройственият план на столицата е необикновен. Град Бразилия прилича на огромен самолет. На мястото на „пилотската кабина“ е спортното градче, а по „крилата“ са разположени жилищните квартали. В „опашката“ на самолета са министерствата и културният център. За строителен материал са използвани главно бетон, стомана, алуминий, стъкло и пластмаси. Архитектурата е дело на прочутия Оскар Нимайер и на неговия колега Лусио Коста.

Град Бразилия е обявен за столица през 1960 г. От 1987 г. с решение на ЮНЕСКО е паметник на световното културно наследство.

4 Прочетете следния текст за въздействието на електрическият ток. Направете му резюме.

При протичането на електричен ток се наблюдават различни резултати в зависимост от средата. То се съпътства от редица ефекти, които могат да бъдат вредни или полезни, например:

Топлинно действие на тока – когато дадена електрическа верига е затворена, по нея протича ток и проводниците се нагряват, това говори за превръщането на електричната в топлинна енергия и е известно като ефект на Джаул – Ленц. Топлинното действие на електричния ток се използва в домакински уреди, като фурна, котлон или бойлер. Всички електроуреди имат нагреватели (проводници от специален метал със сравнително голяма площ), които отделят тази топлина, а съединителните проводници почти не се нагряват.

Светлинно действие на тока – то се използва в електрическите крушки и други осветителни тела. Електричният ток нагрява жичката на лампата до температура, при която тя започва да излъчва във видимия диапазон. Само малка част от енергията се превръща в светлина, останалата се превръща в топлина.

Механично действие на тока – използва се в електромоторите. Когато през електромотора протича ток, той превръща електричната енергия в енергия на движението. Енергията на движението е вид механична енергия. Друг вид механична енергия е енергията на звука. Някои устройства, които преобразуват електричната енергия в звук, са високоговорители, аларми, електрически звънец и др.

Физиологично действие на тока – това е действието върху живи същества, което е твърде сложно и многообразно. Токът засяга белите дробове, сърцето и нервната система. Може да доведе до спиране на сърцето и смърт. Пораженията зависят от големината на тока, от продължителността на действието му и от това през коя част на тялото преминава. Големината на тока от порядъка на 10 – 20 mA е опасна за здравето и живота на човека.

От интернет

5 Шестокласник си е водил записки за въздействието на електрическият ток (виж текста от задача 4) и е отбелязал следното: ток, фурна, котлон, жичка, топли и свети, звук, смърт.

- Ще му помогнат ли записките да се подготви добре по човекът и природата?

6 Направете план на текста от задача 4. Как плановете, които записвате на занятията по различните учебни предмети, ви помагат да учите по-добре?

ОФИЦИАЛНО-ДЕЛОВО ОБЩУВАНЕ. СЪОБЩЕНИЕ. ОБЯВА. ПОКАНА

- Ще се запознаете със същността на официално-деловото общуване и с видовете официално-делови текстове.
- Ще придобиете умения да използвате успешно официално-делови текстове (съобщение, обява, покана).
- Ще подобрите своята езикова култура при работата си над официално-деловите текстове.

При ситуации на официално общуване ви се налага да подавате документи, да се запознавате с наредби, да спазвате правилници. В такива случаи вие си служите с **официално-делови текстове**. Нерядко наричат съобщенията, обявите, правилниците, молбите, автобиографиите **текстове документи**. Текстовете документи уреждат официалните отношения между хората.

Общуване, при което се използват текстове документи, е **официално-делово**.

Официално-деловите текстове ни помагат да установяваме контакт с учреждения (общини, дирекции, офиси), с институции (училище, инспекторат), да изпълняваме роли в обществото: на ученици, на работници, на граждани и т.н.

Ако отворите ученически бележник, на последната страница ще намерите описани задълженията на ученика.

В текста са използвани изречения, които имат ролята на изисквания, те управляват поведението на учениците. За целта се използват езикови средства, с които се постига безличност и общеност на изказа, защото са адресирани към всички ученици. Не се посочва кой точно ученик, а ученикът въобще. Предпочетени са имена за уточняване на информацията. Сегашно време на глаголите назовава действия, изисквани от учениците въобще, а не само в конкретния момент. Употребени са характерни изрази от областта на административните отношения: учител – ученик, директор – ученик, училище – ученик.

В сферата на официално-деловото общуване се използват текстове като съобщение и обява.

Съобщението е официално-делови текст, който се отправя еднократно по повод определено събитие, за да се извести получателят и да се посочи къде и кога ще се състои събитието. Към съобщенията се отнася и т.нар. есемес, който най-често обслужва личните контакти и разговорното общуване (с изключение на есемеси, с които получателят се уведомява да плати вноска, такса и т.н.).

Обявата е официално-делови текст, който се публикува неколккратно, за да се посочи обществено значима информация за събитие, например търг, възлагане и изпълнение на обществена поръчка и др. Обявата може да обслужва и индивидуални интереси – разпродажби на използвани вещи в интернет, предоставяне на услуги и т.н.

Поканата може да бъде делова и лична. Деловата покана е предназначена за официално общуване, а личната служи за неофициално общуване с близки и познати.

- 1 Напишете текст за есемес съобщение, с което да предупредите свой приятел, че ще закъснеете за часа на уговорената среща.
- 2 Прочетете текста. Защо той е официално-делови?

Министерството на здравеопазването обяви Национален ученически конкурс „Посланици на здравето“

Министерството на здравеопазването обяви Национален ученически конкурс на тема „Посланици на здравето“. Той се провежда в рамките на Националната програма за превенция на хроничните незаразни болести. Партньори са министерствата на образованието и науката, на културата, на младежта и спорта, на околната среда и водите и Представителството на Европейската комисия в България. Националният конкурс продължава до 1 юни 2017 г. и ще протече в две фази. През първата фаза (10 ноември 2016 г. – 5 декември 2016 г.) участниците трябва да изготвят и да изпратят в МЗ своите проекти в областта на пре-

Учениците имат следните задължения:

1. да присъстват и да участват в учебните часове и занимания;
2. да съхраняват авторитета на училището и училищната общност и да допринасят за развитие на добрите традиции;
3. да зачитат правата, честта и достоинството на другите, както и да не прилагат физическо и психическо насилие;
4. да носят училищната униформа и другите отличителни знаци на училището, когато такива са предвидени, или да се явяват в училището с облекло и вън вид съгласно изискванията на училищния правилник;
5. да не участват в хазартни игри, да не употребяват тютюн и тютюневи изделия, алкохол и наркотични вещества;
6. да не носят оръжие, както и други предмети, които са източник на повишена опасност;
7. да носят ученическата си лична карта в училище и извън него;
8. да представят на своите родителите и на педагогическите специалисти ученическата си книжка;
9. да спазват правилата за поведение в паралелката и в училището;
10. да спазват правилника за дейността на институцията;
11. да не възпрепятстват със своето поведение и постъпки нормалното протичане на учебните часове;
12. да не използват мобилните си телефони по време на учебните часове.

Правилникът за дейността на институцията може да предвиди и други права и задължения за учениците.

Тел. 116 111 – Национална телефонна линия за деца

- 6 Организирайте среща с писател или поет за часа по български език и литература. Подгответе текст, с който да го поканите официално. Не забравяйте – трябва да има обръщение, да бъдат посочени дата, час и място на провеждане на срещата.
- Как ще оформите графично текста?
- 7 Каква е следващата покана? Кой я отправя, към кого, по какъв повод?

ПОКАНА
 Мили приятели,
 Каня Ви на моя рожден ден
 на 8 май 2018 г. от 15 часа
 в детския клуб „Слънчице“, ул. „Незабравка“ № 23!

Марина

- 8 Вие организирате тържество по случай рождения си ден. Какви покани ще подготвите – делови или лични? Направете състезание кой ще подготви най-интересен текст и илюстрация на своята покана.
- Направете извод за използването на поканата като вид текст.
- 9 На улицата сте прочели следната обява:

Обява
 Търсиме ученик, който да използва Интернет за да помогне при отпечатването на обяви за школа по спортни танци.
 Обагете се непременно. Важно е!!!

- Какви изводи ще си направите за уменията на автора да използва официално-делови текстове? Какво ще посъветвате автора на обявата? Защо?
- 10 В кой от редовете има правописна грешка?
- А) Уважаема госпожо Петрова, каним Ви на нашия празник!
 Б) Уважаеми господин Петров, каним Ви послучай празника!
 В) Уважаеми учители, каним Ви на нашия празник!
 Г) Уважаеми господин Стоянов, каним Ви на нашия празник!

Общуването и интернет

- 11 Какви обяви и покани се използват в интернет? Дайте примери. Какво е предимството на използването им в Мрежата?
- 12 Вие подгответе два варианта за обява – хартиен и електронен. Ще има ли разлика в оформянето и в езиковите средства, които ще използвате?

ПОКАЗАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

- Ще се запознаете със значението и формите на показателното местоимение.
- Ще усъвършенствате уменията си да употребявате различните видове показателни местоимения в устното и в писменото общуване.

Думите, с които може да се заместят съществителни нарицателни или съществителни собствени имена в изречението или в текста, се наричат **местоимения**. В българския език съществуват различни видове местоимения – **лични, притежателни, показателни, въпросителни, неопределителни, обобщителни, отрицателни, относителни**.

ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕНИЯ служат за посочване на близки или далечни лица и предмети, на техните качествени или количествени признаци.

По значение показателните местоимения са:

- За посочване на предмети, лица или явления, означени със съществителни имена:
близки – *този, тоя; тази, тая; това; тези, тия;*
далечни – *онзи, оня; онази, оная; онова; онези, ония.*
- За посочване на качества и признаци, означени с прилагателни имена: *такъв, онакъв, и формите им за ж.р., ср.р. и мн.ч.*
- За посочване на количества, означени с числителни имена или с други думи, изразяващи количество: *толкова.*
- За посочване служат и местоименните наречия *така* – за начин, *тогава* – за време, *тук* и *там* – за място.
Показателните местоимения помагат да се свързват съседни изречения и съседни абзаци.
- Пример за свързване на съседни изречения:

Моята любима приказка е „Грозното патенце“. Когато прочетох тази приказка, разбрах през какви изпитания преминава малкият лебед, който се ражда сред патета. Чрез употребата на местоимението тази (приказка) се свързват първото и второто изречение.

- Пример за свързване на последователни абзаци:

След малко учителката взе новата книжка от списание „Звездица“ и ни прочете оттам приказката „Чудната кутийка“.

Кой не знае тази приказка за доброто момченце, което помага на котенце, кученце и жабче? Те го обикват и от сърце му се отплащат – подаряват му кутийка, от която бедното дете получава всичко, каквото пожелае.

ГРЕШКИ ПРИ УПОТРЕБАТА НА ПОКАЗАТЕЛНИ МЕСТОИМЕНИЯ

Не е допустимо да се използва показателното местоимение *такъв* вместо име, за да се избегне повторение. Например:

Неправилно: *Обичам фентъзи филмите, а не харесвам военни такива.*

Правилно: *Обичам фентъзи филмите, а не харесвам военни филми.*

1 Препишете в тетрадките си показателните местоимения от изреченията.

Не прави така, миличка! Съжали ме! Слушай! Само тая нива остана.

(Елин Пелин)

Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира.

(Христо Ботев)

Каквото повикало, такова се обадило.

(Пословица)

2 Прочетете откъса от „Принцът и просякът“ на Марк Твен. Открийте местоименията, които сте изучавали досега. Групирайте ги по видове. Направете им морфологичен анализ (определете граматичните им признаци).

Да, животът на Том беше изобщо разнообразен и приятен. Четенето и мечтите за кралски живот оказаха постепенно такова силно въздействие върху него, че той започна несъзнателно да се държи като принц. Говорът и обноските му станаха странно церемониални и изискани, за най-голямо възхищение и забава на близките му. Но влиянието му между младежите започна да расте с всеки изминал ден и с време те започнаха да го гледат с почуда и страхопочитание, като по-висше същество. Той създаваше впечатление, че знае толкова много! Можеше да върши и да говори такива чудни неща! А на всичко отгоре беше толкова хитър и умен! Момчетата разказваха приказките и постъпките на Том на родителите си, които започнаха на свой ред да разговарят за Том Канти и да го смятат за крайно надарено и необикновено дете. Възрастните търсеха от Том съвет за затрудненията си и често се смайваха от остроумието и мъдростта на решенията му. Той стана герой за всички, които го познаваха, освен за собственото си семейство — само то не виждаше нищо особено в него.

3 Разгледайте следните изречения. Каква е службата на показателното местоимение – да свързва съседни изречения или да свързва абзаци?

- Има ли в посочените примери показателно местоимение, което да изпълнява заместваща функция?

– Вие питате за Георги от 6.^б клас. Аз съм от този клас.

– Тези ли са чорапите, които търсиш? Онези, черните, не ги ли намери?

– Имате ли тетрадки с 40 листа?

– Свършиха.

– Може ли да купя от онези с 60 листа?

– Да, заповядайте.

4 Запознайте се със следните съвети към туристи. Правилно ли е използвано подчертаното показателно местоимение?

Из Съвети към туристи за избор на необходима екипировка

Изберете раница с носеща шина.

Подгответе си подходящи и удобни туристически обувки.

Пригответе топла връхна дреха.

Вземете лекарства от първа необходимост.

Не забравяйте карта, компас, пътеводител.

Носете добре зареден мобилен телефон, в случай

че разполагате с такъв.

5 Отивате на екскурзия и подгответе багажа си. Съставете списък „Това трябва да сложа в раницата си“. Употребили ли сте показателни местоимения?

Ако не сте използвали такива местоимения, опитайте се да ги включите, като заместите с тях членуваните форми на имена. Например: раницата – тази раница

6 В кое изречение има показателни местоимения?

А) Той е поканил всички на концерта си.

Б) Моите ученици са много добри.

В) Видях тези толкова красиви места.

Г) Техните родители заминават утре.

7 Колко показателни местоимения има в текста?

Тази прекрасна слънчева сутрин ми донесе много радост. Толкова красиви гледки се откриваха пред мен, толкова спокойни хора имаше на онзи плаж, който се виждаше от балкона ми. Човек може само да мечтае за такива приятни мигове.

А) три

Б) четири

В) пет

Г) две

ВЪПРОСИТЕЛНО МЕСТОИМЕННИЕ

- Ще се запознаете със значението и формите на въпросителното местоимение.
- Ще усъвършенствате уменията си правилно да употребявате различните видове въпросителни местоимения в устното и в писменото общуване.

С въпросителните местоимения се пита за неизвестни лица и предмети, както и за техните качествени и количествени признаци. – *Кой е Иван Вазов?*

Въпросителните местоимения могат да служат за връзка между простите изречения в състава на сложното. *Не ми е ясно какво ще правиш с цветята.*

По значение въпросителните местоимения са:

а) **За лица** – *кой, коя, кое, кои*. Въпросителните местоимения имат синтактична служба на **подлог – кой**; на **пряко допълнение – кого**; на **непряко допълнение – на кого (кому)**.

б) **За предмети** – *кой, коя, кое, кои, какво, що* (най-често в пословици, поговорки и гатанки)

в) **За признаци** – *какъв, каква, какво, какви*

г) **За количество** – *колко, колцина* (за лица от м.р.)

д) **За притежание** – *чий, чия, чие, чии*

Наред с въпросителните местоимения се използват и **въпросителни местоименни наречия**. Към тях се отнасят: *как, кога, къде, откъде, защо* и др.

ГРЕШКИ ПРИ УПОТРЕБА НА ВЪПРОСИТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ

Формите на въпросителните местоимения *кой, чий* за единствено число се пишат с **й** в края (*кой* град, *чий* бележник), а формите за множествено число *кои, чии* – с **и** в края (*кои* градове, *чии* бележници).

При официални условия на общуването е правилно да се изговаря *какви*, а не *к'ви*.

Употребата на формата за мъжки род единствено число *кого* е задължителна в писмен текст, защото се отнася за лица и изпълнява служба на допълнение в изречението. Нарушаването на това изискване довежда до **граматична грешка**.

Правилно: На **кого** е съобщено за родителската среща?

Неправилно: На **кой** е съобщено за родителската среща?

Често при употребата на въпросителни местоимения неправилно се заменя формата за притежание с формата за лица.

Правилно: **Чия** е тази чанта на чина?

Неправилно: На **кой** е тази чанта?

1 Прочетете откъса от „Хари Потър“ на Джоан Роулинг. Открийте местоименията, които са употребени в него. Групирайте ги по видове. Направете им морфологичен анализ.

– *Кое всичко?* – *попита Хари. (...)*

– *Да не искате да ми кажете – изръмжа им той, – че туй момче... туй момче... не знае нищичко за... не знае съвсем НИЩО?*

Хари реши, че това е малко прекалено. В края на краищата той ходеше на училище и бележките му не бяха лоши.

– *Знам някои неща – обади се той. – Добър съм по математика и други предмети, разбра ли?*

Но Хагрид само махна с ръка и каза:

– *За нашия свят, искам да кажа. Твоя свят. Моя свят. За света на родителите ти.*

– *Кой свят?*

Хагрид изглеждаше, сякаш ще експлодира.

– *ДЪРСЛИ!* – *кресна той.*

Вуйчо Върнън, страшно преbledнял, измърмори нещо, което прозвуча като:

– *Бърболвайбър...*

Хагрид отправи бесен поглед към Хари.

– *Но за майка си и татко си поне трябва да знаеш!* – *викна. – Искам да кажа, че те са прочути. Ти си прочут.*

– *Какво? Моите... моите родители не са били прочути, нали не са били?*

– *Ти не знаеш... ти не знаеш... – Хагрид прокара пръсти през косата си и впери объркан взор в Хари.*

– *Нима не знаеш какъв си ти?* – *добави най-сетне.*

Изведнъж вуйчо Върнън си възвърна гласа.

– Спрете! – заповяда той. – Спрете дотук, сър! Забранявам ви да казвате каквото и да било на момчето!

(...) Когато великанът проговори, всяка сричка от думите му трептеше от гняв:

– Не сте му казали? Никога не сте му казали к'во пишеше в писмото, дето Дъмбълдор остави за него? Аз бях там! Видях, че Дъмбълдор го остави, Дърсли! И вие сте го крили от него през всичките тия години?

– Какво са крили от мен? – попита Хари нетърпеливо.

– СТОП! ЗАБРАНЯВАМ ВИ! – викна вуйчо Върнън.

(...)

– Какъв съм? – ахна Хари.

– Вълшебник, естествено! – каза Хагрид...

2 Откривате ли в текста към задача 1 написани неправилно местоимения? С каква цел е направено това от автора?

3 Напишете изреченията, като използвате правилните форми на въпросителните местоимения.

Ти обясни ли с кой/кого ще се срещнеш?

На кой/кого каза, че се събираме утре?

За кой/кого трябва да съобщя?

4 Препишете в тетрадките само вариантите с правилните форми на въпросителните местоимения. Поправете устно грешните форми.

Извинете, чий е този багаж?

На кой е тази раница тук?

Чи са маратонките?

Кой покани на твоя рожден ден?

Чия е химикалката?

5 Припомнете си начините за самопредставяне. Напишете липсващите местоимения (или местоименни наречия) във въпросите. Представете се, като отговаряте на изброените въпроси.

На ... години си?

... е твоето родно място?

... е любимото ти животно?

В ... град живееш?

... трябва да уча?

... искаш да промениш живота си?

6 В кой от изразите има правописна грешка?

А) Кой ще прочете разказа днес?

Б) Чий са тези тетрадки на масата?

В) Кой деца ще участват в пиесата?

Г) Чи учебници си взела вчера?

7 В коя от подчертаните думи е допусната грешка?

Знаеш ли чий А) са тези обувки Б), кой В) номер са и за колко (Г) ги продават?

8 Напишете план на последния си урок по география, като използвате само въпросителни изречения. Кой въпросителни местоимения ще употребите в тях?

ОТНОСИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ. ОТРИЦАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

- Ще се запознаете със значението и формите на относителното и отрицателното местоимение.
- Ще се научите да употребявате правилно тези форми в устното и в писменото общуване.

ОТНОСИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

Относителните местоимения се употребяват само в сложни изречения. В тях те свързват простите изречения, като обикновено заместват съществително име или местоимение, употребено в едното от съставлящите изречения.

Например: *Най-накрая Петър намери учебника, който му трябваше.* (Местоимението *който* замества същ. име *учебник*.)

Относителните местоимения се образуват от формите на въпросителните местоимения + *-то*. Например *кой* – *който*. От формите на въпросителните местоименни наречия се образуват и относителните местоименни наречия – *както*, *каквото*, *където*, *защото*.

По значение относителните местоимения са:

а) **За лица** – *който*, *която*, *което*, *които*.

Например: *Това е човекът, който влезе в стаята.* (*Който* тук изпълнява службата на подлог във второто изречение.)

Синтактичната служба на пряко допълнение се изпълнява от формата *когото*. Например: *Това е човекът, когото наградиха.*

Синтактичната служба на непряко допълнение се изпълнява от формата *на когото* (*комуто*).

Например: *Това е човекът, на когото дадох книгите.* *Това е човекът, комуто дадох книгите.*

б) **За предмети** – *който*, *която*, *което*, *които*, *каквото*, *щото* (най-често в пословици, поговорки и гатанки). *Каквото* *посееш*, *това ще пожънеш*.

в) **За признаци** – *какъвто*, *каквато*, *каквото*, *каквито*. *Взemi сандвичи, каквито си харесаи.*

г) **За количество** – *колкото*. *Яж толкова, колкото можеш.*

д) **За притежание** – *чийто*, *чиято*, *чието*, *чиито*. *Това е автобусът, чийто маршрут е променен.*

Тъй като относителните местоимения служат за връзка между изреченията, пред тези местоимения се пише запетая. Например: *Това е майката, чиято дъщеря вчера наградиха.* Ако пред относителното местоимение има предлог, запетаята се пише преди предлога: *Това е майката, за чиято дъщеря писаха.*

ГРЕШКИ ПРИ УПОТРЕБАТА НА ОТНОСИТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ

Формите на относителните местоимения *който*, *чийто* за единствено число се пишат с *й*, а формите за множествено число *които*, *чиито* – с *и*.

При официални условия на общуване е правилно да се изговаря *каквито*, а не *к'вито*.

Специфична особеност на местоименията *който* и *чийто* е, че формите на първото се съгласуват с предходното съществително, а формите на второто – със следващото:

Жената, която се усмихваше, влезе.

Жената, чийто мъж познавах, влезе.

Употребата на формата за мъжки род единствено число *когото* е **задължителна в писмен текст**, защото се отнася за лица и изпълнява ролята на допълнение в изречението. Например: *Познавам човека, когото наградиха.*

ОТРИЦАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

Чрез отрицателните местоимения се отрича съществуването на лица и предмети, на техни качествени или количествени признаци.

Отрицателните местоимения се образуват от въпросителните с помощта на частицата *ни-*, която се поставя пред въпросителното местоимение.

По значение отрицателните местоимения са:

а) За лица: *никой, никоя, никое, никои*

- Когато местоимението е подлог в изречението, се използва именителната му форма *никой*. *Никой не отиде с него.*
- Ако местоимението е пряко допълнение, се използва винителната му форма *никого*. *Никого не извикаха при директора.*
- Ако е непряко допълнение, се използва дателната му форма *на никого (никому)*. *На никого не казаха за идеята си.*

б) За предмети: *никой, никоя, никое, никои, нищо*

в) За признаци: *никакъв, никаква, никакво, никакви*

г) За количество: *николко*

д) За притежание: *ничий, ничия, ничие, ничии*

е) Съществуват и отрицателни местоименни наречия: *никъде, никога, никак*.

ГРЕШКИ ПРИ УПОТРЕБАТА НА ОТРИЦАТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ

Формата на отрицателното местоимение за лица за м.р. ед.ч. *никой* се пише с **-й**, а за множествено число – *никои*, се пише с **-и**. Когато отрицателното местоимение за лица за м.р. ед.ч. е употребено като допълнение в изречението, употребяваме формата *никого* – *Никого не видях. На никого не казах.*

1 Препишете в тетрадките си изреченията. Подчертайте само относителните местоимения.

- Който не работи, не трябва да яде.
Купи си сандвич, какъвто ти се яде.
Да направи каквото иска с цветята.
Да вземе пари, колкото му трябва.

2 Препишете относителните местоимения от текста, откъс от романа „Под игото“. Определете вида и службата им в изреченията.

Безмълвна беше и цялата публика, която взе да изпитва мъчително чувство. Майките, чиито дъщери не бяха още изкарвани, в недоумение и уплашени гледаха напред. Из публиката излезе Бойчо Огнянов, който досега стоеше потулен... Огнянов попита момичето простичко същото нещо, което го попита и Стефчов. То отговори сега. Духът се повдигна на всички, те се препираха коя да излезе по-напред да се разговаря с добрия тоз човек, когото вече обичаха.

Иван Вазов

- Откривате ли в текста други изучени местоимения?

Помощ: *която* – относително местоимение за лица, ж.р. ед.ч., служи за връзка между две прости изречения. Едното просто изречение е: *Безмълвна беше и цялата публика*, а другото – *която взе да изпитва мъчително чувство*.

3 Срещу извадените от текста към задача 2 относителни местоимения посочете как са образувани.

4 В кое от изреченията има граматична грешка – неправилно съгласуване на относителното местоимение със съществителното име, за което се отнася?

- А) Ти си момчето, което спечели състезанието, нали?
Б) Ти си момчето, чието първо място му донесе награда.
В) Нали ти си момчето, чийто родители дойдоха на състезанието?
Г) Нали ти си момчето, което се представи най-добре на състезанието?

5 Напишете кратко съчинение на тема „Най-добрият човек, когото познавам“. Кои относителни местоимения сте използвали в текста?

6 Прочетете текста. Какви местоимения са употребени в текста?

Не те измести никой

Не те измести никой в тази къща.
И стола ти е празен в моя кът,
и в книгата ми никой не обръща
листа – недоизчетен този път.

...

Когато зъзна, никой не намята
с любов на плещите ми топъл шал
и в жега, с витошка вода налята,
не ми е нежно чашата подал.

...

Ти с въздуха край мене ме обгръщаш,
в кръвта ми влязъл, твоя пулс тупти –
не те измести никой в тази къща,
в която всъщност и не влезе ти.

Елисавета Багряна

- 7 Прочетете текста от интернет. Какво мнение е изразено в него? Съгласни ли сте с тълкуването на значението на думите *никой* и *нищо*? Оформете вашите разсъждения в писмен текст и го озаглавете. Защо в текста се налага употребата на отрицателни местоимения?

Какво може да се каже за него? Той е просто никой... Никой не знае какъв е той. Никой не знае нищо за него. Значи, никой е някой, когото не познаваме. И никого никога никъде не можеш да попиташ за него... А тогава какво е нищото? Може би нещо, което е изчезнало? Или пък никога не го е имало...

От интернет

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ. ОБОБЩИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

- Ще се запознаете със значението и формите на неопределителните и обобщителните местоимения.
- Ще се научите да разпознавате двата вида местоимения и да определяте граматичните им признаци.
- Ще развиете уменията да употребявате правилно неопределителни и обобщителни местоимения в устното и в писменото общуване.

СЪЩНОСТ НА НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ

С неопределителното местоимение говорещият изразява неопределеност, свързана с лица, предмети и техните качествени и количествени признаци: *някой, някоя, някое, някоя, нечий, някакъв, няколко, кой да е, едн-коя, що-годе* и др.

Неопределителните местоимения се образуват от въпросителните местоимения с помощта на морфемите или частици:

- ня-/не-: *някой, някакъв, нечий, няколко*;
- да е: *коя да е, каква да е, къде да е*;
- то и да е/било: *което и да е, каквото и да било, чието и да е, колкото и да е*;
- едн-: *едн-кой (си), едн-какъв (си), едн-колко (си)*;
- -годе: *що-годе*.

Грешки при употребата на неопределителни местоимения

Запомнете: Формите на неопределителните местоимения за м.р. ед.ч. *някой, нечий* се пишат с **й** в края, а за мн.ч. *някои, нечи* – с **и** в края. При официални условия на общуване е правилно да се изговаря *някакъв*, а не *некакъв*; правилно е да се изговаря *някакви*, а не *нек'ви*.

СЪЩНОСТ НА ОБОБЩИТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ

Обобщителното местоимение служи за обобщено означаване на всеки един елемент като част от дадено множество (*Всяко дете обича сладолед*), на цялото количество от обекти (*Всичките моливи бяха счупени*) или на наличието на различни признаци и качества (*Всякакви гуми ще чуеш в живота си*).

Някои от обобщителните местоимения съдържат променливо Я (*всеки, но всяка, всяко* и т.н.).

1 Прочетете текста. Какви видове местоимения са употребени в него? Направете им морфологичен анализ.

Реших още тази вечер да си науча за понеделник. Изведнъж чух някаква музика, която много ми хареса. Беше от телевизора в хола, от някакъв филм, който сестра ми беше решила да гледа. Трябваше да пиша някакво досадно домашно по литература. Майка ми на няколко пъти поглеждаше през вратата, за да види какво правя. Но може ли някой спокойно да пише домашно, когато е толкова шумно? От екрана някакви хора се караха, търсеха някакво лекарство за някакъв страшен вирус, който беше засегнал много хора. Не разбрах дали го намериха – майка ми просто затвори вратата на стаята.

2 Попълнете пропуснатите местоименни форми.

Думите на бай Мича поуспокоиха духовете. Те бяха убедителни, защото отговаряха на тайното желание на Известията трябваше да бъдат неверни, защото бяха лоши. И вестникът не беше за вярване. Но когато същият вестник съобщаваше за успехите на Люболюбича, не скимна да подложи на съмнение достоверността им. При все това днешните новини разстроиха духа на гостите в Ганковото кафене. По-нататъшните разговори завехнаха, тежеше нещо на душата.

Иван Вазов, „Под игото“

- 3** Разделете се на два отбора. Единият трябва да измисли възможно повече аргументи „за“ изказаното във всяка от пословиците твърдение, а другият отбор – колкото може повече аргументи „против“. Организирайте дебат, като се стремите да оборите противниковия отбор.

Всяка шега е наполовина истина.
Всяка жаба да си знае гъола.
Всяко зло – за добро.

- 4** Препишете обобщителните местоимения от текста. Определете вида и граматичните им признаци.

Каблешков избухна една вечер тук
и разклати всичко като тръбен звук.
Делото се почна и думата падна
на земя, из тайно за свобода гладна.
Дух един потаен навред профърча
и всякоя възраст, пол, класа, душа
размърда, разбуди като гора спяща,
що тихият вятър внезапно разклаща.
Някой твар незнаен смъкна се тогаз,
сърцата стеснени сетиха завчас,
че стават големи и тупат по-силно

от някакво чувство велико, умилно;
и рабското иго стана изведнъж
несносно и страшно. – Всякой стана мъж!
Идеята бърже поникна, порасна
и като от изток зората прекрасна
облада душите с новия си жар...
Всякой беше бодър: як, слаб, млад и стар,
богатий и бедний под покрива сламен –
всичките горяха от същия пламен
и бързаха нещо да направят там.

Иван Вазов, „Каблешков“

- 5** Прочетете текста. Открийте местоименията, които са употребени в него. Групирайте ги по видове. Направете им морфологичен анализ.

На онези, които правят България грозна...

Стоя на спирката. До мене една жена пие кафе от пластмасова чашка. След като го изпи, небрежно хвърли чашката си на земята. Стана ми много неприятно. Решена да ѝ направя забележка, се обръщам към нея, когато едно друго момиче от спирката, също толкова възмутено, ме изпревари. Разговорът им в общи линии протече така:

- Моля ви да не хвърляте така боклуци по земята.
- Я не ми дръж сметка и не ми казвай какво да правя! Гледай колко е мръсно! Защо само на мен ми правиш забележки?
- Мръсно е заради такива като вас.
- Какво съм виновна аз? Някой ще дойде и ще почисти.

От интернет

ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ В ДУМАТА. ПРОМЕНЛИВО Я

- Ще си припомните изученото за звукови промени.
- Ще научите кое е променливо Я и при какви условия се променя в Е.
- Ще изговаряте и пишете правилно думите, съдържащи променливо Я.

Защо изговаряме [свадба], а пишем *сватба*? Защо изговаряме [грат], а пишем *град*? Защо Ъ се появява в едни форми, а в други изпада (*министър/министри*)? Във всички тези случаи говорим за звукови промени.

Звукови промени наричаме промените, които настъпват в звуковия състав на морфемите и думите при определени условия.

Такива промени са *озвучаването* [свадба], *обеззвучаването* [грат], *изпадането на Ъ* в някои форми (*компютри*, а не *компютъри*), *подвижността (премятането) на Ъ* (преди или след съгласните *р, л – връх/върхове; гълтам/гълтна*) в някои форми. Към тези промени отнасяме и *промяната на Я в Е*.

В българския език са познати *постоянно Я* и *променливо Я*.

Постоянно Я е това, което не се променя в различните форми на думата и в сродните ѝ думи. Например: *тояга – тояги; поляна – поляни*.

Променливо Я е това, което преминава в Е при определени условия в други форми на думата или в сродни думи. За променливо Я говорим тогава, когато Я се заменя с Е само в една и съща морфема. Например във формите на думата *свят – светове, светът, светски*, има променливо Я. Звуковата промяна се извършва само в корена на думите.

Променливото Я се пише и се изговаря като **Я**, ако **едновременно**:

- В думата Я е под ударение (мляко, вятър, място).
- Сричката след променливо Я съдържа *а, ъ, о, у* (*пяха, вървяха, хлябове*) или Я е в последната сричка на думата (*вървях*).
- След променливо Я не следват *ж, ч, ш, й*, нито мека съгласна (*сняг, смях*).

Променливото Я преминава в Е, ако:

- В думата Я не е под ударение (Я се намира в неударена сричка): *снегове, белота, брегове*.
- Сричката след променливо Я съдържа гласна *е* или гласна *и*: *бял – бели, цял – цели; тяхна – техен*.
- Сричката след променливо Я съдържа *ж, ч, ш, й* или мека съгласна: *мляко – млечна; сняг – снежна; изгря – грейна; място – местя*.

Изключение правят думите *лягам – легна, смятам – сметна, мятан – метна*. В корените на глаголите я преминава в е, въпреки че е под ударение.

По същия начин: *дял – дело; бял – избелвам; място – местност; цвят – цветно; лято – дълголетен*, въпреки че следващата сричка съдържа *а* или *о*.

1 Образувайте нови форми или сродни думи на *смях, голям, рядък, стряха, пляскам, сянка, мляко, вяра, дядо, поляна, стрелям*. В кои от тях я преминава в е? Защо?

2 Запишете в тетрадките си, като попълните според правилата **я** или **е**.

в...тър, в...тровит, св...т, св...товен, жел...зо, жел...зен, отр...зан, отр...жа, вид...л, вид...ли

3 Изберете правилната форма и препишете изреченията.

След като размисли, момчето смята/сметна, че е постъпило добре.

Взех топката и бях сигурна, че ще мятан/метна право в коша.

Възрастните съветват малките деца винаги да си лягат/легнат навреме.

4 Прочетете текста. Към кого е отправен той? Защо е използвано местоимението *ти* вместо обръщение?

Ти живота си ни дала
и от първия ни час
в люлката си ни люляла
и си бдяла върху нас.

В твоята прегръдка топла
раснахме из ден във ден
всеки детски плач и вопъл
спираше там усмирен.

Елисавета Багряна

- Кои думи съдържат звукови промени? В кои от тях има променливо Я?

5 Вероятно сте чували, че българските народни говори се разграничават според променливото Я. В западните говори то се изговаря само като Е, а в източните остава Я или се променя в Е при определени условия. В западните говори казват *млеко, дедо, вера, немам, хлеб*. Какви са книжовните съответствия на тези думи?

- Как се произнася променливото Я в говора на вашия край?

6 Прочетете текста. За какви правописни и правоговорни отклонения от правилата за променливо Я говори авторът езиковед?

...от гледище на книжовния изговор форми като **бяли, вярни, голями, тяхни, цяли**, с които се сблъскваме непрекъснато, трябва да се разглеждат като неправилни, независимо че можем да ги видим дори и изписани понякога по този начин. А това значи, че правоговорният проблем с променливото Я се превръща и в правописен. Неправилни са и формите **бел, верна, голем, техна, цела**, както и **нема, требва**, които ни се натрапват понякога, но засега преди всичко при говорене, не и при писане.

*Владко Мурдаров,
„Още 99 езикови съвета“*

7 Запишете в тетрадките си:

- примери за правописни отклонения, свързани с променливо Я;
- примери за правоговорни отклонения, свързани с променливо Я.

8 Попълнете липсващите думи.

Правописните правила ни помагат да правилно.

Правоговорните правила ни помагат да правилно.

9 Съставете изречения в тетрадките си само с правилно написаните словосъчетания.

бели листове или *бяли листове*

пресно млеко или *прясно мляко*

вярни приятели или *верни приятели*

10 В кой от изразите има правописна грешка?

- А) Не сте ли видяли едно дете?
- Б) Спрели сте на забранено място!
- В) Те са стреляли точно в целта.
- Г) Успели са да стигнат навреме.

СЕГАШНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ. МИНАЛО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

- Ще научите кои са граматичните особености на сегашното деятелно и на миналото страдателно причастие.
- Ще разберете как се образуват формите им и каква е употребата им в речта.
- Ще овладеете особеностите в правописа и в правоговора на двата вида причастия.

Причастията изразяват граматичните значения време и залог, род и число. Те могат да участват в образуването на глаголни форми или да се използват като прилагателни имена (без миналото несвършено деятелно причастие, което не може да се използва като прилагателно).

СЕГАШНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

Сегашното деятелно причастие е нелична глаголна форма, която означава признак на предмет, резултат от едновременно с основното действие в изречението: *четящ, играещ, мислещ, чакащ, светещ* и т.н.

ОБРАЗУВАНЕ НА СЕГАШНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

Сегашното деятелно причастие се образува от глаголните форми на минало несвършено време, като от формата за 1 л. ед.ч. се премахне окончанието и се прибави наставка *-щ-*, а след нея се прибавят окончанията за род и число: *пеех – пеещ (-а, -о, -и); летях – летящ (-а, -о, -и); обичах – обичащ (-а, -о, -и)*.

Сегашното деятелно причастие има форми за м.р., за ж.р. и за ср.р., за ед.ч. и за мн.ч.: *мислещ, мислеща, мислещо, мислещи*. Употребява се главно като прилагателно име: *падаща звезда, шумящ поток, страдащ народ*, но може да се употребява и като съществително име: *Следобед часовите разбудиха спящите* (П. Яворов).

При сегашното деятелно причастие гласната *я* (под ударение) и гласната *е* (без ударение) не се променят и не зависят от това дали следващата сричка е мека, или твърда: *летящи, спящи, светещи*.

Отрицателната частица *не* се пише слято със сегашното деятелно причастие: *неможещ, незнаещ, нечуващ, непишещ*.

МИНАЛО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

Миналото страдателно причастие е нелична глаголна форма, която означава действието като признак на предмет, изпитал това действие върху себе си, т.е. предметът не върши действието, а „страда“ от извършването му.

Действието е извършено преди момента на говорене, затова причастиято е минало.

Миналото страдателно причастие се образува от глаголните форми на минало свършено време, като от формата за 1 л. ед.ч. се премахне окончанието и се прибави наставка *-н-* или *-т-*, а след нея се прибавят окончанията за род и число: *обух – обут (-а, -о, -и); преживях – преживян (-а, -о, -и); изпях – изпят (-а, -о, -и); писах – писан (-а, -о, -и)*.

Когато окончанието в минало свършено време е:

-ох, -их, страдателното причастие се образува с помощта на наставка *-ен*: *дадох – даден, свирях – свирен*;

-ех, -ух, -нах, страдателното причастие се образува с помощта на наставка *-т*: *взех – взет, чух – чул, пуснах – пуснат*;

-ах, страдателното причастие се образува с помощта на наставка *-ан*: *изпрах – изпран*;

-ях, страдателното причастие се образува с помощта на наставка **-ян**: *осмях – осмян*.

Съществуват и двойни форми при образуването на минало страдателно причастие: *посят/посян, изпят/изпян; залят/заян* и др.

Миналото страдателно причастие може да бъде част от глаголна форма: *Иконата е реставрирана от известен иконописец*, но може да се употребява и като прилагателно име: *Подарихме реставрираната икона на църквата*.

Често срещана е самостоятелната употреба на миналото страдателно причастие при обособените части на изречението:

Нямаше къде да тури любимото си ножче, купено от панаира. (Чудомир)

Това бяха повечето жени, момичета и деца, разплакани и изплашени. (И. Йовков)

Частицата *не* се пише слято с формите на миналото страдателно причастие: *непотърсени, неизпята, невидян, нечут*.

Когато основната гласна на миналото страдателно причастие е променливо Я, във формата за множествено число и членуваната форма за м.р. ед.ч. тя се преглася в Е: *презрян – презреният, видян – виденият, овладян – овладеният*.

При миналите страдателни причастия гласната *е* не отпада от формите за ж.р., ср.р. и мн.ч., за разлика от прилагателните, образувани от съществително име със същия корен:

отровен, отровна, отровно, отровни (прилагателно име);

отровен, отровена, отровено, отровени (минало страдателно причастие).

При употреба на учтива форма миналите страдателни причастия се съгласуват с пола на лицето, докато миналите деятелни причастия се пишат и изговарят в множествено число:

Вие изглеждате твърде отчаян.

Разбрах, че Вие сте били избрана за председател на заседанието.

1 Открийте сегашните деятелни причастия в двата текста и ги запишете в тетрадките си.

а) През XIII в. в европейските манастири и катедрали се използвали изцяло механични часовници. Те се задвижвали от висящи тежести, свързани с освобождаващ механизъм. По-късно този механизъм се регулирал с махало и часовниците ставали все по-точни.

б) Изразът „мислеща тръстика“ води началото си от думите на френския философ Блез Паскал: „Човекът е само една тръстика, най-слабото нещо в природата, но това е мислеща тръстика...“. Днес този израз се употребява като синоним на човек.

2 Препишете причастията от двата текста. По какво ще различите сегашните деятелни причастия от останалите причастия в двата текста?

И чаках аз с измъчено сърце,
към щастието поглед устремила –
и чаках го с копнеещо сърце –
сърце ми жажда беше изсушила.

Дора Габе

И чувстваше се как загива то
със рибите, с отровени делфини,
с хрилете им, треперещи като
вибриране на водорасли фини.

Петя Дубарова

3 Открийте миналите страдателни причастия в текста и ги извадете в колонка. Определете как са образувани и какви са граматичните им признаци.

От издаването си през 1943 година „Малкият принц“ – омайващата история за златокосото момче от друга планета, което идва на Земята, за да търси тайната на скъпата си роза – е преведена на 120 езика и всяка година от нея по света се продават милиони екземпляри. Авторът, летецът Антоан дьо Сент-Екзюпери, който през 1944 г., по време на фашистката окупация на Франция, изчезва над Средиземно море при разузнавателен полет, е смятан за литературен гений, превърнат е в национален герой. „За мнозина той е свети Сент-Екзюпери“ – казва един от биографите му. Но докато Франция празнува стогодишнината от рождението му, три книги показват писателя, чийто портрет се появява върху банкнотата от петдесет франка, в друга светлина.

Почитателите на Сент-Екзюпери бяха крайно удивени от новите разкрития, според които техният герой има по-човешки облик: невротичен, слабоволев и нерядко жесток донжуан, който не успява да живее според възвишените идеи на творбата си.

Ким Уилиър, „Греховете на един френски литературен светец“

ДЕЕПРИЧАСТИЕ

- Ще се научите да разпознавате и образувате деепричастия.
- Ще се запознаете с особеностите в правописа на деепричастието.
- Ще овладеете правилната и уместна употреба на деепричастието.

ДЕЕПРИЧАСТИЕ

Деепричастието е нелична глаголна форма, която означава второстепенно действие, едновременно с основното действие в изречението: *Посвирих на китарата си, грънкайки разсеяно.*

Деепричастието притежава черти на глагол и наречие. Не се изменя по род, лице и число. Образува се от глаголната форма за 3 л. ед.ч. на минало несвършено време, като се премахне окончанието *-ше* и се прибави наставка *-йки*: *пееше – пеейки, летеше – летейки, гледаше – гледайки.*

Основно изискване при употребата на деепричастието е вършителят на изразеното с глагола действие и на деепричастието, което го пояснява, да бъде един и същи.

Отрицателната частица *не* се пише отделно от деепричастието: *не чувайки, не виждайки, не можейки.*

Изключение правят малка част думи, при които след отрицателната частица има представка *до-*: *недо-чувайки, недвиждайки, недосивайки.*

В изречението деепричастието изпълнява служба на обстоятелствено пояснение: *Митко четеше книгата, поглеждайки тайно към телевизора.*

В писмената реч деепричастието задължително се отделя със запетаи:

Аз вървах към училището все по-бавно, мислейки си за предстоящото изпитване.

Мислейки си за предстоящото изпитване, аз вървах към училището все по-бавно.

Деепричастието се използва предимно в художествената реч и много рядко – в разговорното общуване.

1 Открийте деепричастията в текстовете. Обяснете значението им. Каква синтактична служба изпълняват в изречението?

А)

Ний всички сме деца на майката земя,
но чужда е за нас кърмящата ѝ гръд
и в шеметния кръг на земния си път,
жадувайки лъчи, угасваме в тъма –
ний, бедните деца на майката земя.

Христо Смирненски, „Ний“

Б)

Една вълна, немирна, разлюляна,
затвори я и меките води
плюоплюкнаха във устните на плажа,
изхвърляйки и миди, и звезди,
за палавия кораб да разкажат.

Петя Дубарова, „Благородство“

2 Кое изискване за употреба на деепричастие не е спазено в следните изречения? Как ще редактирате грешките?

Веднъж, пишейки си домашното, на вратата се позвъни и дойде моята приятелка.

Рано сутринта, разлиствайки с удоволствие произведението „Автобиография“ на Нушич, млякото ми изкипя.

3 Обичате ли да пътувате из страната? Напишете кратък текст с начало: „Пътувайки из България...“. Как бихте избегнали еднообразието в строежа на изреченията?

СЪЮЗ. МЕЖДУМЕТИЕ. ЧАСТИЦА

- Ще се запознаете със същността и употребата на съюзите, междуметията и частиците.
- Ще се научите да разпознавате в изречението тези три неизменяеми части на речта.
- Ще овладеете правописа на съюзите, междуметията и частиците.

СЪЮЗ

Съюзите са неизменяеми думи, които могат да свързват две или повече думи в състава на простото изречение или прости изречения в състава на сложното изречение.

Съюзи в българския език са *а, но, че, ако, за да, преди да, без да, въпреки че, макар че, след като* и др. Пред тях се пише запетая.

Пред съюза *и* и пред съюза *да*, когато непосредствено свързват две самостоятелни изречения, не се пише запетая, например *Станах рано и се приготвих бързо* и *Искам да танцувам добре*.

Пред съюза *и* се пише запетая само ако е повторно употребен: *И да му отговоря, и да си замълча, все ще съм виновен*. Пред съюза *да* се пише запетая, ако е повторен и ако простите изречения, въведени с него, поясняват едно и също изречение: *Тя иска да стане известна журналистка, да обиколи света, да интервюира интересни хора*.

РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА СЪЮЗИТЕ И ПРЕДЛОЗИТЕ

		Съюзи	Предлози
Състав		<i>а, но, че, ако, за да, преди да, без да, въпреки че, макар че, в случай че</i> и др.	<i>в, на, от, до, с, за, по, над, под, зад, към, през, край, върху, без, срещу</i> и др.
Същност		Те са неизменяеми гуми.	Те са неизменяеми гуми.
		Нямат синтактична роля.	Нямат синтактична роля.
Употреба	в простото изречение	Свързват гуми с еднаква синтактична служба.	Свързват гуми с различна синтактична служба.
	в сложното изречение	Свързват две прости изречения.	НЕ могат да свържат две прости изречения.
Примери		Знам, <u>че</u> мога да успея.	Говорих <u>с</u> Ина <u>за</u> тебе.

МЕЖДУМЕТИЕ

Междуметията са неизменяеми части на речта, чрез които се дава звуков израз на чувства и емоции (*ах, ох, еее, иии, иху, ех, ой, уф, охо, леле* и др.) или се наподобяват звуци от природата (*мяу, чик-чирик, грук, бее, кукуригу, га-га, цап, бух, пляс, трак, бум* и др.). Чрез някои от междуметията може да се изрази сказуемото (*И тя – прас! – в дървото. Тя намаже палачинка, а аз – ам*). Междуметията могат да бъдат употребени като съществителни имена в ср.р. ед.ч. – *Едно пссст се чу от балона*.

ЧАСТИЦА

Частиците са неизменяеми части на речта, които променят значението на цялото изречение или на отделни думи. В изреченията, с които питаме за лица, предмети, явления и др., се използват частици, които се наричат **въпросителни частици**. Такива са: *ли, нали, дали, нима*, например: *Ще дойде ли? Ще дойде, нали? Дали ще дойде? Нима ще дойде?*

С помощта на частици се образуват думи и форми на думи – *по-добър, ще дойда, няма да дойде, не искам, никои, неприятел*.

Отрицателната частица **не** се пише отделно от глаголите и деепричастията (*не говоря, не мога; не говорейки, не можейки*). При имената отрицателната частица **не** се пише слято с тях и служи за образуване на нова дума (*неизвестен, нещастие*).

Частиците *а* и *нали* се отделят със запетая, когато с тях завършва изречението – *Къде отиваш, а? Познах, нали?*

- 1** Определете вида на изреченията по състав. Препишете изреченията, в които има съюзи, и подчертайте съюзите.

Мамо, разкажи ми приказка!

Децата казаха на майка си, че искат приказка.

Децата поискаха майка им да им разкаже приказка.

Децата помолиха майка си за приказка и тя им разказа.

- Какви пунктуационни особености имат изреченията? Защо?

- 2** От посочените по-долу прости изречения образувайте сложни изречения, като ги свържете с подходящ съюз: *и, а, но, ала, или, обаче, само че, че, да, ту – ту, нито – нито, или – или*. Какви пунктуационни знаци ще употребите? Защо?

1. Ходи ми се на кино. Всичките ми приятели са извън града.
2. Цяла седмица се готвих за контролното. Представих се много добре.
3. Сутринта станах рано. Не успях да се приготвя навреме за училище.
4. Не съм го виждал. Не съм го чувал.
5. Разказах на всички за патилата си. Никои не ми повярва.
6. През ваканцията се запознах с интересни хора. Те бързо ми станаха приятели.
7. Мария каза на Петя:
– Обади ми се утре.

- Възможно ли е да употребите различни съюзи при свързването на някои от изреченията в сложно? Защо?

- 3** Разгледайте изреченията. По какво си приличат и по какво се различават подчертаните в тях думи?

Той често си купува дрехи и обувки.

Купих си връзки за обувките.

Те вървяха, като си говореха тихо.

Рапица нее като славей.

- Изменят ли се по род и число подчертаните думи? Изпълняват ли синтактична роля в изречението? За какво служат подчертаните думи?
- Кои думи от изреченията свързват подчертаните думи? Каква е синтактичната роля на тези части на изреченията?

- 4** В кои от изреченията са употребени съюзи?

1. За масите е използван качествен дървен материал.
2. Извикаха ме в кабинета, като дойде моят ред.
3. Дойдох в този град, за да видя роднините си.
4. Кристина рисува като истински художник.
5. Тръгнах си, след като състезанието приключи.
6. Две големи кучета вървяха след младия мъж.

- 5** Прочетете изреченията. Какво изразяват подчертаните в тях думи?

Ах, утре е рожденият ми ден!

Ох, колко ме боли главата!

Ооо, Красимира дойде навреме!

Еее, пак получих слаба оценка!

И момченцето – туц – на земята.

- Променят ли се по форма подчертаните думи?

- 6 Сравнете двойките изречения. Какво се променя във второто изречение от двойките? На кой елемент от изречението се дължи промяната?

Мартин вече е добър ученик.	–	Мартин вече е по-добър ученик.
Ани обича сладко от ягоди.	–	Ани не обича сладко от ягоди.
Тази миризма е приятна.	–	Тази миризма е неприятна.
Отговори ми на въпроса!	–	Я ми отговори на въпроса!
Мама харесва хризантеми.	–	Мама харесва ли хризантеми?
Петър и Ани имат куче.	–	Петър и Ани имат куче, нали?

- 7 В кои изречения са употребени частици? Каква е тяхната служба?

1. И вълкът сит, и агнето цяло.
2. Видя ли новата ученичка?
3. Реших да ѝ отговоря.
4. Утре ще ѝ отговоря.
5. Нали винаги идваш рано?
6. Видях, че той пристигна.

СЛОЖНО СЪЧИНЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ

- Ще си припомните какви могат да бъдат изреченията по състав и по какво се различават простите от сложните изречения.
- Ще разберете как се изразява съчинителната връзка в сложното изречение.
- Ще се запознаете със сложното съчинено изречение и с пунктуационните правила, които се прилагат при използването му.
- Ще придобиете умения уместно да използвате сложното съчинено изречение в текст.

НАЧИНИ НА СВЪРЗВАНЕ В СЛОЖНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Освен за свързване на думи в простото изречение съюзите служат за връзка между частите на сложното изречение. В този случай се говори за **съюзно свързване** в сложното изречение – *Влакът влезе в тунела и лампите в купетата светнаха. Поздравих я, а тя ме отмина мълчаливо. Петър се затича към автобуса, но той затвори врати и потегли. Върхът вече се виждаше, но туристите поискаха почивка.*

Простите изречения в състава на сложното изречение могат да бъдат свързани и без помощта на съюзи. Този начин на свързване се нарича **безсъюзно свързване** в сложното изречение – *Мъжът вървеше бавно през полето, поглеждаше угрижено към небето, надяваше се да зърне поне едно облаче. Дъждът спря, облаците се разкъсаха, слънчевите лъчи огряха земята, птичките зачуруликаха весело.*

СЪЧИНТЕЛНА ВРЪЗКА В СЛОЖНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Изреченията, които са свързани със съюзите *и, но, а, ала, ама, обаче, или, или – или, ли – или, дали – или, нито – нито, ту – ту* и др., са равноправни помежду си, а тези съюзи се наричат **съчинителни** – *Говори и ръкомаха. Георги стана, но пак седна. Мартина ту се смее, ту плаче. Петя нито чете, нито пише добре.*

Равноправни изречения могат да бъдат свързани и **безсъюзно**. Безсъюзно свързаните изречения се отделят със запетаи, например *Децата погледнаха нагоре, над тях летяха щъркели* (две равноправни, съчинително свързани изречения).

Съчинителната връзка в простото и в сложното изречение се осъществява по един и същи начин – чрез съчинителни съюзи или безсъюзно.

	Просто изречение		Сложно изречение	
Съчинителна връзка	без съюз	Той беше силен, храбър, смел.	без съюз	Слънцето грееше, пчелите бръмчаха, миришеше на сено.
	със съюз <i>и, или, но, а, ту – ту, нито – нито</i>	Петя и Ася са добри приятелки. Тя е умна, но срамежлива.	със съюз <i>и, или, но, а, обаче, ала, ама, дали – или</i>	Вечер или излизаше с приятели, или четеше някоя интересна книга. Четеше добре, ала правеше правописни грешки.

Пунктуационни правила:

- Пред съюзите *и* и *или*, когато непосредствено свързват две самостоятелни изречения, не се пише запетая, например: *Станах рано и се приготвих бързо. Обади му се по телефона или иди до дома му.*
- Пред съюза *и* се пише запетая, ако е повторно употребен: *И да му отговоря, и да си замълча, все ще съм виновен.*
- Пред съюзите *но, а, ала, ама, обаче* се пише запетая.
- При съюзите *или – или, ли – или, дали – или, нито – нито, ту – ту* запетая се пише пред втората съставка: *Ту забързваше напред, ту забавяше крачка. Видя ли човешки силует в далечината, или му се беше сторило?.*

СЛОЖНО СЪЧИНЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Сложно изречение, в което отделните прости изречения са свързани със съчинителна връзка, се нарича *сложно съчинено изречение*. Простите изречения в него са равноправни и независими едно от друго. Те са свързани със съчинителни съюзи или безсъюзно.

СЛОЖНО СЪЧИНЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ			
Свързване на простите изречения в сложното		Действията в простите изречения:	Пример
Безсъюзно свързване	,	протичат едновременно или последователно;	<i>Той свири, тя пее. Стана, тръгна.</i>
Съюзно свързване	<i>и</i>	протичат едновременно или последователно;	<i>Свири и пее. Става и тръгва.</i>
	<i>а, но, ала, обаче, ама</i>	се противопоставят;	<i>Свири, но не пее. Тръгва, ала се връща.</i>
	<i>или, я – я, ли – или, или – или, гали – или, нито – нито, ту – ту</i>	се регуливат или се противопоставят.	<i>Или свири, или пее. Ту свири, ту пее. Нито свири, нито пее.</i>

- 1** Прочетете текста и определете съюзно или безсъюзно са свързани простите изречения в състава на сложните.

Ненадейно една заслепителна светкавица осветли мрака и Краличът видя, че се намира вече на къра. Тогава се тръшна капнал до един орех, за да прибере душа. Планинският вятър духаше вече доста свеж и силен, шумотевицата в листата се сливаше с бученето му и с глухото боботене на гръмотевицата. Скоро тя наближи застрашително, изтрещя над главата на бежанеца и потъна някъде в безпределното пространство. Кратката почивка и свежият въздух повърнаха силите на Краличът... Дърветата около него шумяха плачевно, високите брястове се прегъваха от силата на вятъра, тревите и бурените съскаха, цялата природа беше нащрек и фучеше страховито. Едри капки дъжд закапаха рядко и тупаха като куршуми в земята.

Иван Вазов, „Под игото“

- 2** Определете вида на изреченията по състав. Какъв извод ще направите за изразните възможности на българския език?

Старицата вървеше бавно, потропвайки с бастуна си.
Старицата вървеше бавно и потропваше с бастуна си.
Старицата се подпираше на бастун.

Ваня поиска молив от Марина. Тя обаче нямаше.
Ваня поиска молив от Марина, но тя нямаше.
Марина не послужи на Ваня с молив.

- 3** Изяснете пунктуационните особености на сложните съчинени изречения от задача 2. Пред кой съюз е поставена запетая и пред кой – не?

- 4** Препишете текста в тетрадките си и поставете липсващите пунктуационни знаци. Кои правила ще ви помогнат?

Индже даде знак да спрат а сам излезе напред и дълго гледа към селото. По-дълбока ставаше чертата на челото му а кърджалиите мислеха, че той крои как и отгде да удари селото, и едвам сдържаха разиграните

си коне. Но ето Индже се върна и каза да разпрегнат колята и да направят чадърите, защото ще пренощуват тука. Смълчаха се кърджалиите слязоха от конете си и забравиха дори да разслабят коланите им. Почакаха, докато настрана на една могила направиха чадъра на Индже, и когато той влезе вътре и платното се спусна след него, те се събраха на купища и започнаха да приказват. Приказваше най-често един а другите слушаха и току поглеждаха към чадъра на Индже. За Индже приказваха кърджалиите. Индже не им харесваше не е такъв, какъвто го знаеха по-рано. Не приказва мълчи спривав е.

По Йордан Йовков, „Индже“

- 5** Открийте сложните съчинени изречения в текста от задача 4. Определете как са свързани простите изречения в тях и изяснете пунктуационните им особености. Какви действия се представят с простите изречения в състава на сложните съчинени – едновременни, последователни, противоположни или друг вид?
- 6** Прочетете текста. Открийте съчинителните връзки в сложните изречения. Препишете в тетрадките си сложните съчинени изречения.

Лазо не отговори.

– Спи – рече Благолажът и се подпря на лакът.

– Я спи, я плаче – обади се Стамо.

– Да съм като него, сега бих си отишъл, вярвайте бога – рече подигравателно Благолажът.

Лазо лежеше и мислеше. Подигравките на другарите му се забиваха като остри игли в сърцето и спираха дъха му от мъки. Тия шеговити подкачки за миг му се сториха възможни. Пенка наистина го обича, но невидени очи скоро се забравят...

Нощта напредна и унесе в дълбоки сънища всичко наоколо. Тъпото клопотарче¹ на магарето вече не беше. Бялото мъниче² спокойно бе заспало край догорелия огън, над който едва-едва избухнаха и гаснеха немощни пламъчета.

Марица тихо подплисуваше тъмните си води между сънливите брегове и разправяше невнятни³ приказки на нощта. Косачите един след друг заспаха. Огънят почна да загасва.

Елин Пелин, „Косачи“

- 7** Прочетете текста и открийте съчинителните връзки в него.

Сега Божура влизаше в двора на хаджи Вълка весела и спокойна и не поглеждаше нито чимширите, нито божигробската върба. Тя идваше тук зарад Ганаила... Божура я смяташе за най-хубавата мома. Чудно ѝ беше само защо Ганаила не се гордееше с хубостта си и като че не я забелязваше. Тя работеше, а изглеждаше отпусната и ленива. И без да се грижи за себе си, без да иска, разхубавяваше от ден на ден, понапълняваше, снагата ѝ зрееше и се наливаше като плод.

Не можеше да се каже, че Божура я обича. Божура не обичаше никого и към нищо не можеше трайно да се привърже. Но у Ганаила тя виждаше всичко, което сама тя нямаше, а искаше да има: харесваше бялата ѝ като мляко кожа, русите ѝ коси, чудеше се на тая чиста благоуханна плът, спотаена в меките гънки на коприната...

Понякога тя се заглеждаше в Ганаила. Гледаше я вторачено и лукаво, но в същото време възторжено и занесено, както дивакът гледа истукана⁴ си. Очите ѝ горяха, мълчеше.

Йордан Йовков, „Божура“

- Дайте пример от текста за сложно съчинено изречение, в което простите изречения са свързани безсъюзно.

- 8** Напишете съчинение на тема „Красотата на планината“. С какви изречения по състав сте си послужали? Използвали ли сте съчинителна връзка?
- 9** Преобразувайте простите изречения в сложни по образа:

Аз много обичам и сладолед, и шоколад. → Аз много обичам сладолед, а обичам и шоколад.

¹ Клопотар – кован звънец за добиче.

² Мъник – куче от дребна порода.

³ Невнятен – който не се чува или не се разбира добре.

⁴ Истукан – идол, кумир, статуя на божество.

1. Чичо Петър е способен, но скромен майстор.
2. И децата, и възрастните се радваха на фокусника.
3. Леля Димитринка не пие нито кафе, нито чай.
4. Той работеше бързо, но много прецизно.

- Б) Около селото, като голям и правилен кръг, блещеше ярката и свежа зеленина на пасбището.
В) Животворящата и бърлива селска речичка, която извира изпод големите каменни чуки на сами селото, от ден на ден почна чувствително да намалява и съхне.
Г) Дъждът ръмеше насреща им, пръскаше лицата им със студените си пресни капки и ги зачервяваше.

10. В кое от изреченията е допусната грешка при употребата на деепричастие?

- А) Не разбирайки, че вредят на здравето си, младежите продължават да приемат пушенето като начин за доказване на мъжество.
Б) Той тръгна напосоки, разстроен, не виждайки около себе си забързаните хора.
В) Недочувайки въпроса, той помоли да го повтори.
Г) Ученикът предаде бял лист на класното, немислейки за последиците.

11. В кое от изреченията има пунктуационна грешка?

- А) Обичайки силно своята родина, той не пожела да я напусне.
Б) Старият мъж вървеше бавно, почуквайки с бастунчето си по паважа.
В) Майката се скара на детето си виждайки изкаляните му дрехи.
Г) Търсейки друг начин за решаване на задачата, тя загуби много време.

12. В кое от изреченията НЯМА пунктуационна грешка?

- А) Тъгувайки за своя роден край той реши да се завърне в бащината къща.
Б) Избирайки самолета, пред влака, той буквално пристигна за един час.
В) Разбирайки, своята безизходица, тя реши да не предприема прибързани действия.
Г) Родителят, наказвайки с шамари своето дете, наказва сам себе си.

13. В кой от изразите има правописна грешка?

- А) прекрасна възраст
Б) чудесна приятелка
В) радосна новина
Г) постна храна

14. В коя от думите НЯМА правописна грешка?

- А) веста
Б) коста
В) пролетта
Г) мисълтта

15. В кое изречение е допусната грешка?

- А) Господин Иванов, вие не сте ли уведомен навреме за исканите документи?
Б) Уважаема госпожо, вие сте поканени да дадете разяснение за предстоящата дейност.
В) Госпожице Миладинова, вие сте назначена на свободното работно място.
Г) Госпожо Милева, информирана ли сте за официалното откриване на паметника?

16. Къде е употребена форма на показателно местоимение?

- А) Няма такова нещо.
Б) Който не работи, не трябва да яде.
В) Канят ме на тяхната сватба.
Г) Домашното ни не е трудно.

17. В кое изречение има относително местоимение?

- А) Каквото си надробил, това ще сърбаш.
Б) Няма нищо по-хубаво от родния дом.
В) Слушайте ме внимателно всички!
Г) Не ми се сърди, моля те!

18. Къде има неопределително местоимение?

- А) Никой не идваше, когато го викаха.
Б) Всеки бърза към дома си.
В) Някой да ми подаде телефона.
Г) Пазете не само своите деца!

19. В кой ред има отрицателно местоимение?

- А) Не всеки може да даде някакви пари за благотворителност.
Б) Бедните не могат да отделят никакви пари за почивка.
В) Всякакви хора посещават неговата изложба.
Г) Който не е подготвен, да не участва в мача.

